

STAD

Amsterdam
1940-1945
in foto's

OORLOG

W BOOKS

RENÉ KOK EN ERIK SOMERS

INHOUD

INLEIDING	4
1. DREIGING VAN OORLOG	10
2. MEI 1940	20
3. BEZET	36
4. HET LEVEN GAAT DOOR	62
5. COLLABORATIE	104
6. DE TRAGEDIE VAN AMSTERDAM	126
7. VERZET	176
8. LUCHTGEVAAR	202
9. HONGERWINTER	220
10. BEVRIJDING	248
11. NASLEEP	272
12. DE GEKLEURDE STAD	288
LITERATUUR	298
CHRONOLOGIE	300
OVERZICHTSKAART, REGISTER	302
COLOFON	304

INLEIDING

Tijdens de oorlogsjaren is in Amsterdam opvallend veel gefotografeerd. Veel foto's, zowel pers- als amateurfoto's, zijn bewaard gebleven en ondergebracht bij instellingen als het NIOD en het Stadsarchief Amsterdam. Daarnaast bevinden zich bij particulieren thuis nog altijd opnames in zorgvuldig gekoesterde familiealbums of in een vergeten schoenendoos op zolder. Over Amsterdam tijdens de bezettingsjaren zijn verschillende belangwekkende publicaties verschenen, al dan niet geïllustreerd met foto's. Het is evenwel opmerkelijk dat tot op heden geen boek is uitgebracht, waarin de stad in de jaren 1940-1945 in foto's centraal staat. Des te meer, omdat de herinnering aan een ingrijpende gebeurtenis als de Duitse bezetting in belangrijke mate gevoed wordt door indrukwekkende beelden. *Stad in oorlog* is de eerste visuele geschiedenis van Amsterdam tijdens de Duitse bezetting. De foto's in dit boek geven een indringend beeld van de hoofdstad, waar het gaat om onderdrukking, vervolging, terreur, verzet, alsook het alledaagse leven, samenwerking met de bezetter en de uiteindelijke bevrijding. Daarmee is deze publicatie een weergave van hoe de herinnering aan de bezettingsjaren door foto's wordt verbeeld. Geschiedschrijving is geen objectieve aangelegenheid. Visuele geschiedschrijving is dat al helemaal niet. Veel hangt bij beeldonderzoek af van interpretatie. Met name bij de selectie spelen subjectieve afwegingen een belangrijke rol. Wat je laat zien en wat niet, zijn vaak persoonlijke keuzes. Aan de totstandkoming van dit boek ligt een uitgebreid foto-historisch onderzoek ten grondslag, waarbij talrijke archieven en collecties zijn geraadpleegd. Bij de keuze van het beeld hebben wij ons in de eerste plaats laten leiden door het criterium dat

een afbeelding moet aanspreken. Een foto moet emoties oproepen: verontrusten, bewust maken en het geweten in beroering brengen. Soms roept een bepaald detail – een gezichtsuitdrukking, een lichaamshouding, een locatie – al bepaalde associaties en gevoelens op. Uiteindelijk zijn in onze keuzes vooral mensen het uitgangspunt. Burgers, soldaten, daders, slachtoffers, kinderen, ouderen, toeschouwers: zij bepalen het beeld. Daarbij speelden esthetische overwegingen mee, en is er rekening mee gehouden dat de in beeld gebrachte historische gebeurtenis zoveel mogelijk in samenhang met een historische context te plaatsen moest zijn.

Een visuele geschiedenis

Stad in oorlog is een visuele geschiedenis, maar het is irreëel te verwachten dat foto's verklaringen voor historische gebeurtenissen kunnen geven of achtergronden van het gefotografeerde onderwerp kunnen belichten. Slechts 'verstilde' momenten van gebeurtenissen en situaties zijn verbeeld. Foto's illustreren een historisch verhaal en kunnen daarin zeer overtuigend zijn. Maar ze zijn niet in staat het historische verhaal zelf te vertellen. Om betekenis aan foto's te geven moeten de opnames geplaatst worden in de historische context. Voorts is het van belang de achterliggende motieven te achterhalen waarom een foto is gemaakt en tevens inzicht te hebben in de vraag welke belangen er destijds mee werden gediend. Aangezien foto's zo sterk tot de verbeelding spreken, is het niet verwonderlijk dat in de propagandavoering tijdens de Tweede Wereldoorlog fotografie breed werd ingezet. Het nationaalsocialisme, met zijn sterke hang naar uiterlijk vertoon, zag in de fotografie een middel bij uitstek om haar ideeën en opvattingen visueel uit te dragen. Bovendien was er

sprake van een ver doorgevoerde censuur. Er waren richtlijnen voor wat wel en niet gefotografeerd en gepubliceerd mocht worden. Persfotografen pasten zich vaak bij voorbaat aan, om niet onnodig in de problemen te komen. Zij maakten vooral 'gewenste' opnames. Maar ook een illegaal opererende groep Amsterdamse professionele fotografen, die na de oorlog bekend zou worden onder de naam de Ondergedoken Camera, diende een specifiek belang met haar opnames. Zij fotografeerde de Duitse terreur in het laatste oorlogsjaar met de intentie de gebeurtenissen voor het nageslacht vast te leggen. Bovendien wilde de groep opnames van de moeilijke omstandigheden voor de bevolking tijdens de Hongerwinter via bevrijd gebied naar Londen smokkelen. De geallieerde legerleiding en de Nederlandse regering in ballingschap moesten bewust gemaakt worden van de wanhopige situatie in Amsterdam en omliggende steden. De aangrijpende foto's van hongerende Amsterdammers moesten aantonen dat hulp niet langer kon uitblijven. De selectie van het beeldmateriaal is dus een subjectieve keuze, maar ook aan het maken van een foto liggen persoonlijke afwegingen ten grondslag. Elke opname, of die nu door een persfotograaf of een particulier is gemaakt, is immers een persoonlijke interpretatie. Deze interpretatie kan heel goed afwijken van de historische samenhang. Want hoe waarheidsgetrouw de weergave van een situatie ook mag zijn, het is de keuze van de fotograaf waarom hij of zij een bepaalde opname maakt, en vanuit welk gezichtspunt. Een fotograaf kan iets uit de werkelijkheid benadrukken en daarbij aan andere aspecten van die werkelijkheid voorbijgaan. Zo kan het gebeuren dat bepaalde gebeurtenissen voortleven in de herinnering,

omdat deze – al dan niet toevallig – in beeld zijn vastgelegd, alsook door de wijze waarop ze zijn gefotografeerd.

Uit het fotoalbum

Het is vaker betoogd: tijdens de bezetting bestond er in Nederland met uitzondering van de *sperr*-gebieden, geen officieel fotografeerverbod. Pas op 20 november 1944 – de geallieerden hadden Nederlands grondgebied bereikt en het land was daarmee frontgebied geworden – was het verboden foto's buitenshuis te maken. Tot die tijd kon er in bezet Nederland gefotografeerd worden. Uiteraard was het wel zo, dat het fotograferen van zaken die de bezetter onwelgevallig waren risico's met zich meebracht. Niettemin zijn er in de jaren 1940-1945 door gewone Nederlanders heimelijk foto's gemaakt van heftige, vaak schokkende gebeurtenissen. Zoals van het wegvoeren van Joden tijdens razzia's; foto's die

vanachter ramen van woningen of vanuit een portiek haastig zijn genomen. Technisch geen perfecte opnamen, maar aangrijpend en van historisch belang door de directe registratie. Een aansprekend voorbeeld hiervan is te zien op pagina 168/169. Vanuit een woning in de Lekstraat is een foto gemaakt van Joden in Amsterdam-Zuid die tijdens een razzia aan de overkant van de straat bijeengebracht zijn om te worden afgevoerd. Het was medeburgers verboden zich tijdens razzia's buiten te begeven. Groot contrast met het tafereel dat zich op straat afspeelt, zijn de twee theekopjes op de vensterbank. Door het NIOD (voorheen RIOD) is altijd grote waarde gehecht aan amateurfoto's. Direct bij de oprichting van het instituut in de bevrijdingsdagen van 1945 werd een beroep gedaan op de bevolking mee te helpen de jaren van oorlog en bezetting te documenteren voor 'het nageslacht'.

Behalve papieren en geschreven overleveringen werd nadrukkelijk verzocht foto's af te staan aan het jonge instituut. Duizenden amateurfoto's vonden zo hun weg naar het snel groeiende fotoarchief van Oorlogsdocumentatie. Mede hierdoor is deze fotocollectie uitzonderlijk te noemen, in vergelijking tot die van andere archiefinstellingen in binnen- en buitenland. Ofschoon de scheidslijn tussen professionele fotografen en amateurs niet altijd helder te trekken is, bewaren andere bewaarplaatsen vooral foto's van 'erkende' fotografen en fotobureaus. Foto's, waar opdrachtgevers en censuur nadrukkelijk de hand in hadden. Opvallend is dat in de naoorlogse jaren particulieren foto's inzonden, waarop vooral specifieke oorlogsomstandigheden te zien zijn. Beelden van het gewone gezinsleven en alledaagse gebeurtenissen, zoals vakanties, verjaarsfeestjes en schoolfoto's

Het Centraal Station

Uit het fotoalbum van een Duitse *Luftwaffe*-soldaat.

BBWO2 / NIOD

Charles Breijer fotografeert vanuit zijn fietstas een Duitse wachtpost aan het *Stützpunkt* Emmaplein.

NIOD, Charles Breijer

bleven in het eigen album. Men kon zich niet voorstellen dat dergelijke familiekiekjes ooit interessant voor anderen zouden kunnen zijn.

Een soortgelijke rijke particuliere bron zijn foto's van gewone Duitse soldaten, die in Amsterdam waren ingekwartierd of de stad tijdens hun verlof bezochten. Nog altijd komen in Duitsland fotokiekjes uit privé-albums boven water, die herinneren aan de dienstdienst in Holland (pagina 59).

In dienst van de bezetter

De Duitse bezetter hechtte in zijn propaganda grote waarde aan de persfotografie. Foto's konden, in samenhang met andere propagandamiddelen, een positieve bijdrage leveren aan de beeldvorming over de Duitse aanwezigheid. Fotografie werd dienstbaar gemaakt aan de Duitse doeleinden. Op fotopersbureaus als de N.V. Verenigde Fotobureaux, het Polygoon

Fotobedrijf (beide in Amsterdam gevestigd) en later het Centraal Nederlandsch Fotobureau werd sterke druk uitgeoefend om bepaalde gebeurtenissen te fotograferen. Hun beeldmateriaal werd in de gecensureerde dag- en weekbladen gepubliceerd. Ook spanden enkele Duitse fotografen en pro-Duitse Nederlandse fotografen zich in om de gebeurtenissen in de hoofdstad Amsterdam voor het grote publiek vast te leggen. Tot ver na de oorlog vormden onverwachte vondsten en schenkingen waardevolle aanvullingen op de verschillende fotoarchieven. Zo ontving het NIOD in 1981 via het Nederlandse consulaat in het Canadese Vancouver een bijzondere verzameling foto-negatieven van meer dan 5.000 opnames, tijdens de bezetting gemaakt door het in Amsterdam gevestigde Duitse fotopersbureau Stapf Bilderdienst. Een Canadese militair nam het materiaal in twee nega-

tieven-albums tijdens de roerige bevrijdingsdagen van 1945 als oorlogssouvenir mee naar huis. De foto's geven een fascinerend beeld van Amsterdam vanuit de optiek van de bezetter. Fotograaf Franz Anton Stapf, oprichter en eigenaar van Stapf Bilderdienst, vestigde zich in 1935 in Amsterdam. Zijn politieke voorkeur sprak hij vóór de oorlog niet uit, maar met de komst van zijn landgenoten veranderde dat op slag. Stapf liep voortaan in het partijuniform van de NSDAP, met hakenkruisband door de stad (zie pagina 132/133). Hij conformeerde zich geheel aan de wensen van de nieuwe machthebbers. Met regelmaat kreeg hij foto-opdrachten van de Duitse instanties. Vaak ging het daarbij om pure propagandafoto's. Het was Stapf, die met zijn foto's van de Amsterdamse Jodenwijk de illustraties verzorgde in de beruchte huis-aan-huis verspreide antisemitische brochure *De Joden in Nederland*. Al voor de

oorlog had Stapf een contract met het fotobureau van Heinrich Hoffmann, de 'huisfotograaf' van Hitler. Daaraan ontleende hij een zekere status. Het zal ertoe hebben bijgedragen dat Stapf benoemd werd tot *Presseamtsleiter der NSDAP*, afdeling Noord-Holland. Door zijn goede contacten werd hij regelmatig getipt als er iets belangrijks in de stad te fotograferen viel. Naast uitgesproken propaganda-beelden en opnames van nationaalsocialistische manifestaties, levert bestudering van de verzameling ook tal van sfeerbeelden op: een tijdsbeeld van het alledaagse leven in het bezette Amsterdam. Mede doordat vakman Stapf als één van de weinige persfotografen met een handzame Leica-kleinbeeldcamera fotografeerde, zijn de opnames dynamisch en van goede kwaliteit. De foto's van Stapf en zijn Nederlandse medewerkers zijn

aanzienlijk minder geposeerd en geënceneerd dan die van de meeste andere in Nederland actieve persfotografen. Zij werkten nog veelal met logge en dure platencamera's. Onder de talrijke opnames van Stapf Bilderdienst bevindt zich een uitgebreide reportage van de Joodse samenleving en markten in Joods Amsterdam. De foto's zijn gemaakt kort voordat de Jodenvervolging zich in alle hevigheid voltrok (pagina 127). Het zijn de laatste fotografische weergaven van het Joodse Amsterdam dat voor altijd zou verdwijnen. Stapf heeft met deze reportage een sinister, maar onbedoeld waardevol historisch document nagelaten. Een andere opmerkelijke reportage maakte Stapf van de vertegenwoordiger van Rijkscommissaris Seyss-Inquart in Amsterdam, dr. Hans Böhmcker. Deze *'Judenkommissar'* bracht al in 1940 met zijn echtgenote en

de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* H. Fischböck een informeel 'werkbezoek' aan de 'Jodenmarkt' op het Waterlooplein, waar hij zijn toekomstige 'jachtterrein' verkende (zie pagina 131). Het betreft opnames voor privé-doeleinden zonder intentie om deze te publiceren. Eind 1941 vertrok Stapf naar zijn vaderland om zijn 'vrijwillige' dienstplicht te vervullen. Duitsland had mannen nodig voor de 'strijd tegen het bolsjewisme' aan het Oostfront. In Amsterdam werden de zaken door zijn vader voortgezet. Tot vervolging van Franz Stapf is het na de oorlog niet gekomen. Hij vestigde zich in zijn geboorteplaats Frankfurt, waar hij in 1977 overleed. Een andere fotograaf die foto-opdrachten in dienst van de bezetter maakte, was NSB'er Bart de Kok, die een fotoatelier in de Vijzelsstraat had. In het archief van het NIOD bevinden

Fotografen van de Ondergedoken Camera en het Militair Gezag ontmoeten elkaar na de Duitse capitulatie op 9 mei 1945 op De Dam. V.r.n.l. Cas Oorthuys, Lou Woudhuyzen (MG), Carel Blazer en oprichter van de Ondergedoken Camera Frits Kahlenberg.

NIOD, Frits Lemaire

zich foto's van De Kok, die hij maakte van de Jodendeportaties in Amsterdam op 25 mei 1943. Het zijn aangrijpende beelden: Amsterdamse Joden kort voor hun vertrek naar het doorgangskamp Westerbork. De negatieven moest De Kok inleveren bij zijn opdrachtgever: de *Sicherheitsdienst* in de Euterpestraat. Een aantal van de opnames is gepubliceerd in het weekblad van de Nederlandse SS, *Storm SS* van 4 juni 1943 (zie pagina's 161, 162 en 163). In 2010 kwam bij de verbouwing van een woning in de Gerrit van der Veenstraat in Amsterdam-Zuid, onder de vloer van een zolder, een collectie van nog eens 250 oorlogsfoto's van Bart de Kok tevoorschijn. De woning behoorde ooit toe aan de Joodse familie Levenbach. Nadat de bewoners naar kamp Bergen-Belsen waren afgevoerd, werd het huis bewoond door NSB'er en politie-informant Jozef van Poppel. Deze NSB'er en politie-informant onderhield destijds goede contacten met fotograaf De Kok. In de gevonden collectie, die bij het Stadsarchief Amsterdam is ondergebracht, bevinden zich opnames van een inval in de Amsterdamse diamantbeurs, waarbij Joodse diamanthandelaren het doelwit zijn. En een reportage van WA's die verhaal komen halen bij een café waarvan de eigenaar standvastig weigert het bordje 'Voor Joden verboden' op te hangen (pagina 110) en van een fanatieke pro-Duitse politie-eenheid, die Joodse zwarthandelaren arresteert (pagina 123 en 139). Met deze foto's wordt het wrede aspect van de nationaalsocialistische terreur en de vervolging eens te meer pijnlijk in beeld gebracht. De Fotodienst der NSB was een fotopersbureau, dat als vanzelfsprekend in dienst van het nationaalsocialisme werkzaam was. Deze aparte afdeling van Musserts beweging legde bijeenkomsten en activiteiten van de NSB vast en dus ook de activiteiten van de Amsterdamse 'kameraden'. De Fotodienst verzorgde zelfs een eigen foto-maandblad: *Fotonieuws. Spiegel der Beweging*. De foto's laten zien, hoe de NSB met parades en

propagandacampagnes uit alle macht aanzien en waardering binnen de Amsterdamse samenleving probeerde te krijgen.

Tegenwicht

Illegale fotografie vormt een specifieke categorie in het beeldverhaal van de stad in oorlog. Zoals gezegd zijn er talrijke heimelijk gemaakte opnames van zaken die de bezetter onwelgevallig waren, zoals deportaties, arrestaties, fustillades, maar ook de ingrijpende gevolgen van schaarste en gebrek. Met het fotograferen van verzetsactiviteiten, maar ook van bijvoorbeeld onderduiksituaties, moest door de fotografen uit veiligheidsoverwegingen zeer terughoudend worden gehandeld. Niettemin zijn er belangwekkende illegale opnames gemaakt. Zoals aangegeven, was een aantal fotografen vooral in het laatste oorlogsjaar bewust actief met het documenteren van de Duitse overheersing, om na de oorlog een zo getrouw mogelijk beeld te kunnen geven van wat zich in de bezettingsjaren afspeelde. Of met deze documentaire fotografie nu sprake is van daadwerkelijk verzet, is voor discussie vatbaar. De bezetter werd immers niet direct nadeel berokkend. Het op foto vastleggen van de Hongerwinter was geen zaak, waar de Duitse autoriteiten in het laatste oorlogsjaar wakker van lagen. Hoe het ook zij, aan het eind van de oorlog was fotograferen buitenshuis verboden en er is dus sprake van een clandestiene activiteit, die risico's met zich meebracht. Cas Oorthuys en Charles Breijer, deel uitmakend van de groep de Ondergedoken Camera, waren fotografen die vooral tijdens de Hongerwinter veel fotografeerden en van wie in dit boek een aantal foto's is opgenomen. Cas Oorthuys was de fotograaf van de indringende beelden. Vaak emotioneel (pagina 242), maar soms ook hard, confronterend en niets verhullend (pagina's 34/35 en 252). Van Charles Breijer kan gezegd worden dat hij een meer zakelijke fotograaf was en dat zijn foto's meer het karakter van uitgesproken persfoto's hebben.

Evenals Oorthuys werkzaam als fotograaf bij uitgeverij de Arbeiderspers aan het Hekelveld, profiteerde de jonge Breijer van zijn perskaart en maakte hij al tijdens de eerste oorlogsjaren naast zijn gewone reportages voor verschillende dag- en weekbladen, foto's van de veranderende omstandigheden in het bezette Amsterdam. Daarbij maakte hij gebruik van een in een fietstas verborgen camera. In navolging van Oorthuys fotografeerde Breijer in de Hongerwinter de troosteloze rijen voor de gaarkeukens en de barre hongertochten van Amsterdamse burgers (pagina's 233 en 244). Samen met opnames van Ondergedoken Camera-leden Marius Meijboom, Emmy Andriessse, Kryn Taconis, Carel Blazer en Ad Windig bieden deze 'illegale' foto's een goed tegenwicht aan de gesanctioneerde beelden van de fotografen in dienst van de bezetter.

Stad in oorlog

Stad in oorlog geeft een beeld hoe de vijf jaar durende Duitse bezetting Amsterdam en het leven van zijn inwoners ingrijpend en definitief veranderde. Een stad waarvan het aantal van 800.000 Amsterdammers weinig afwijkt van het aantal inwoners vandaag de dag. Maar de Amsterdammers van toen woonden vrijwel allen op een klein grondgebied binnen de huidige stadsring. Amsterdam-Noord lag geïsoleerd en stelde nog niet veel voor, en een nieuwe wijk als de Bos en Lommerbuurt was nog in prille staat van ontwikkeling. De meeste Amsterdammers woonden, met grote gezinnen, in vaak kleine woningen dicht op elkaar. Door de drukke straten reden ruim vierhonderd trams en honderd autobussen, en ontelbare fietsers baanden zich een weg door het verkeer. Amsterdam was een stad die tijdens de diepgevoelde crisis in de jaren dertig vasthield aan vaste patronen en gewoontes, en zich beschermd voelde in de vertrouwde, verzuilde samenleving. Op oorlog en bezetting was Amsterdam niet ingesteld.

Uiterste stiptheid

10 mei 1940 Aan de muur van de Beurs op het Beursplein aan het Damrak zijn die vrijdagochtend in allerijl mededelingen van de Luchtbescherming opgehangen. Voorbijgangers nemen er nauwkeurig kennis van. Tot verontwaardiging van de aan het Hekelveld gevestigde sociaal-democratische krant *Het Volk* hield lang niet iedere burger zich aan de voorschriften. 'Bij luchtalarm moet onmiddellijk een veilige schuilplaats opgezocht worden. Boodschappen kunnen wachten, moeten wachten! Nog erger is dat sommige mensen als het signaal luchtgevaar met de indringende janktoon wordt gegeven, op straat, de boodschappentas in de hand, rustig hun gesprek voortzetten.' Het krantenartikel eindigde met een oproep: 'Van de bevolking, van de vrouwen in bijzonder, wordt de uiterste zelfbeheersing, vooral ook de uiterste stiptheid in het nakomen der aanwijzingen der luchtbescherming geëist.'

BBWO2 / NIOD, Marius Meijboom

< In trance

10 mei 1940. Voor drukkerij H.G. van Dorssen op de Nieuwezijds Voorburgwal kijken voorbijgangers in alle vroegte naar overkomende Duitse vliegtuigen van de *Luftwaffe*. Het overgrote deel van de Amsterdamers ging die eerste oorlogsdag in

trance naar het werk. Daar was de Duitse inval natuurlijk het gesprek van de dag. Op het Gemeente Girokantoor werd hard gewerkt. Veel mensen wilden hun geld opnemen, want hoe lang zou geldopname onder de huidige omstandigheden nog mogelijk zijn? Werklozen mochten

thuis blijven, want de stempellokalen waren gesloten. Scholen waren gesloten. De kinderen moesten thuis de ontwikkelingen afwachten. Vanwege het dreigende benzine gebrek zijn er nauwelijks auto's op de weg.

MAI, Sem Presser

Zandzakken voor de deur

10 mei 1940. De Kinkerapotheek in de Kinkerstraat heeft geen halve maatregelen genomen, om ook bij eventuele oorlogshandelingen in de stad open te kunnen blijven.

BBWO2 / NIOD

Kogelinslag

15 mei 1940. De Duitse chef van de Vreemdelingenpolitie Stoet bekijkt een kogelinslag in het reservewiel van een voertuig van de *Waffen SS*. Rechts de pro-Duitse persfotograaf Herman Cino.

De capitulatie van het Nederlandse leger was een feit. Rond het middaguur begaf wethouder G.C.J.D Kropman zich naar de gemeentegrens bij Diemen om het Duitse leger te verwelkomen en naar het stadhuis te begeleiden. Kropman wordt door de Duitse consul-generaal Benzler voorgesteld aan luitenant-generaal Von Tiedemann, commandant van de 207e infanteriedivisie die succesvol slag heeft geleverd aan de Grebbelinie. Kropman deelt de generaal mee dat er orde en rust in zijn stad heerste en sprak de hoop uit dat de Joodse burgers met rust gelaten zouden worden. Tiedemann antwoordde hierop: 'Wenn die juden uns nicht sehen wollen, werden wir die Juden nicht sehen.'

BBWO2 / NIOD, Stapf Bilderdienst

<

> De bezetter arriveert

15 mei 1940. In Amsterdam woonachtige Duitsers en NSB'ers verwelkomen met luid gejuich Duitse troepen op de Berlagebrug. Een Amsterdamse aanhanger van Mussert maakte er deze foto van. Op de kruising van de Amstelkade en Amstellaan (nu Vrijheidslaan) onderhouden soldaten van de *Wehrmacht* zich ontspannen met nieuwsgierige toeschouwers. De gehele middag en een deel van de avond trekken Duitse eenheden door de stad. Een groot deel van de Duitse infanteriedivisie rijdt via de Apollolaan richting Haarlem. Een lid van de Duitse militaire politie, de *Feldgendarmarie*, regelt op de kruising van de Amstelveenseweg en de Zeilstraat de doortocht, via de Haarlemmerweg naar Haarlem.

Collectie Stijn Reurs en Cees Kleijn

NA / Collectie Spaarnestad / ANP

BBWO2 / NIOD

Avondvierdaagse

21 Juni 1941. De bezetter had in 1940 geen toestemming gegeven voor een grootschalige manifestatie als de avondvierdaagse. Maar in 1941 mocht het evenement weer doorgaan. Van 18 tot 21 juni vertrokken drie avonden lang vanuit het Olympisch Stadion ruim drieduizend jonge wandelaars voor hun tochten van twintig kilometer. Op de laatste dag werd zaterdagmiddag gelopen en wachtte de wandelaars een groots

onthaal in het met vlaggen versierde stadion. Toch kreeg de vierdaagse geen vervolg. Dergelijke publieksactiviteiten mondten regelmatig uit in een anti-Duitse demonstratie, waarbij de onschuldige wandelliedjes als 'Een potje met vet' werden aangepast door bezetter-onvriendelijke teksten, zoals 'In naam van Oranje, doe open die poort'. In 1942 werd een officieel verbod uitgevaardigd.

NA / Collectie Spaarnestad

> Schoolvakantie

27 augustus 1941. Op één van de laatste dagen van de schoolvakantie verdringen vissende jongetjes zich aan de rand van de Herengracht, ter hoogte van de Spiegelstraat. Met de benen bungelend over de wallenkant, is het oppassen dat de klompen niet in het water vallen. Ze hebben nog geen visvergunning nodig, zoals volwassenen, want - oorlog of niet - daar controleert de Amsterdamse politie streng op. Regels zijn regels.

NA / Collectie Spaarnestad / ANP, J.D. Noske

22

RAZZIA'S

22/23 FEBRUARI

Het bleef onrustig na de vechtpartij waarbij WA'er Koot om het leven was gekomen. Na een incident bij IJssalon Koco in de Van Woustraat was voor de Duitsers de maat vol. Op 22 februari worden Joodse mannen tussen de twintig en vijfendertig jaar op het Jonas Daniël Meijerplein bijeengedreven. Dit alles gaat gepaard met geweld en vernederingen van de slachtoffers. De dag daarop krijgt de razzia een vervolg. In totaal worden 427 Joden afgevoerd naar kamp Schoorl. Slechts één van hen zou de oorlog overleven.

Een onbekend gebleven Duitser maakte een reeks foto's van de gebeurtenissen, die aan een rapport voor SS-leider Himmler – de opdrachtgever – werden toegevoegd. De *Ordnungspolizei* bracht de negatieven naar fotohandel Lux in de Roelof Hartstraat. Daar maakte een personeelslid samen met zijn broer een set extra afdrukken, waardoor de foto's bewaard zijn gebleven. De foto's van deze opgepakte Joodse mannen behoren tot de meest iconische foto's van de Tweede Wereldoorlog in Nederland en zijn internationaal, vergelijkbaar met de foto van het Joodse jongetje met opgeheven armen in het getto van Warschau.

NIOD / Collectie Jon van der Maas

< Jodenster

Mei 1942. Simon Peereboom en echtgenote Roosje Peereboom-Beesemer voor 'Beis Jisroel – Joodsch Ons Huis' aan de Plantage Parklaan 9. Duidelijk zichtbaar op de kleding: de Davidster met het woord 'Jood'. In het gebouw van de Joodse liefdadigheidsvereniging vond de uitgifte van Jodensterren plaats.

Het bordje aan de deur laat echter weten dat 'Jodensterren' uitverkocht zijn. De invoering van de Jodenster vond plaats op 29 april 1942. Joden waren nu duidelijk als zodanig herkenbaar. Er zaten drie dagen tussen de invoering van de maatregel en de daadwerkelijke ingang op 3 mei. Verspreid over het land betrof het 569.355 sterren: vier per persoon.

Tegen inlevering van een textielpunt en vier cent per stuk werden vanuit centrale uitgiftepunten de gele sterren uit een grote rol met bedrukte stof geknipt.

Roosje Peereboom-Beesemer, van beroep naaister, werd op 28 januari 1944 in Auschwitz vermoord. Simon Peereboom overleefde de oorlog.

BBWO2 / JHM

Joodse bruiloft

5 mei 1942. Twee dagen nadat de Jodenster is ingevoerd, vindt de bruiloft plaats van David van Beetz en Sara Caun. Niet alle Joodse gasten zijn al in het bezit van de gele David-ster.

Het echtpaar zou de oorlog overleven.

Joods Historisch Museum

< Executie

12 maart 1945. Aan het Weteringplantsoen, op de plek waar even daarvoor dertig verzetsmensen zijn doodgeschoten, leggen onbekenden haastig een Nederlandse vlag neer. Als vergeldingsmaatregel voor de dodelijke aanslag op *SS-Hauptscharführer* Ernst Wehner werden die maandagmorgen *Toteskandidaten* uit het nabijgelegen Huis van Bewaring aan de Weteringschans gehaald. Aan elkaar geketend werden de mannen voor een met afval afgedekte schuilkelder opgesteld. Omstanders moesten de executie onder dwang van Duitse soldaten bijwonen. In groepen van tien kwamen de mannen tegenover het vuurpeloton te staan. De salvo's waren tot ver in de omtrek te horen. Na de executie bleven de stoffelijke overschotten ter afschrikking vierentwintig uur liggen.

NF, Cas Oorthuys

Tijdbom

30 maart 1945. Om half twaalf in de ochtend wordt in de De Lairesestraat ter hoogte van nummer 99 een Duitse legerauto met een tijdbom door het verzet opgeblazen. Een 49-jarige Amsterdammer rijdt er net op dat moment met zijn fiets voorbij en raakt dodelijk gewond. Het slachtoffer wordt (rechtsboven op de foto) met een brancard weggedragen.

BBW02 / NIOD, C.P.R. Holtzappfel

Normvervaging

Begin 1945. Amsterdamse politie-agenten zijn te hulp geroepen om plundering van een groentekar te voorkomen. Dergelijke incidenten waren tijdens de Hongerwinter schering en inslag. In de eerste maanden van 1945 stopten de

meeste bakkerijen de broodbezorging per handkar. Het gevaar van plundering was te groot en zelfs politiebewaking hielp niet tegen een 'verval' van veelal wanhopige huisvrouwen. Maar er waren ook straatbendes die het ten behoeve van de zwarte markt op de voor-

raden van leveranciers hadden gemunt. De 'normvervaging' die zich in deze fase van de bezetting voerde, is ook terug te zien in de grote stijging van het aantal diefstallen en inbraken in levensmiddelenzaken in het laatste oorlogsjaar.

NIOD, Kryn Taconis

< Bedrijvigheid

Begin 1945. Op de Haarlemmerdijk, op de hoek van de Binnen Dommersstraat, is het een en al bedrijvigheid om houtblokjes uit het plaveisel tussen de tramsporen te halen. Dreiging van politieoptreden lijkt er niet te zijn. De opnames zijn gemaakt door fotograaf Ad Windig.

Voor het verzet voerde hij verschillende opdrachten uit en werd daarvoor opgepakt. Ondanks een 'tuchthuisstraf' van tien jaar werd hij in 1944 vrijgelaten. Het weerhield hem er niet van om zich al fotograferend door bezet Amsterdam te begeven om de gevolgen van de Hongerwinter in beeld te brengen.

Met de camera losjes onder zijn jas verborgen, altijd dicht bij het onderwerp, maakte hij zijn indrukwekkende foto's.

MAI, Ad Windig

Eindelijk

8 mei 1945. Om half negen in de ochtend is het eindelijk zover. Eenheden van de Eerste Canadese divisie bereiken via de Muiderstraatweg, komend vanuit Diemen en de Weesperzijde, de Berlagebrug. De Canadese hoofdmacht bestaat uit lichte tanks, motorfietsen, tientallen vrachtauto's en trucks met oplegger. De ingang tot de stad is één jubelende menigte vol fotografen en filmers. Kinderen zijn onderweg naar de hoofdstad al op de voertuigen geklommen. Velen zullen hun voorbeeld volgen.

NIOD, Charles Breijer

Triomftocht

8 mei 1945. Onderdeel van het Eerste Canadese legerkorp was de Britse 49e *West Riding* infanteriedivisie, beter bekend als de *Polar Bears Division*. Ook zij namen deel aan de triomftocht door het bevrijde Amsterdam. Een Britse *Humber-Armund Car* rijdt op de Middenweg in de Watergraafsmeer op weg naar de binnenstad. Rechts het Rechthuis, dat tot 1921, toen de gemeente Watergraafsmeer op ging in Amsterdam, als zodanig dienst deed.

BBWO2 / NIOD

Vrij!

8 mei 1945. Langs de Amstellaan (nu Vrijheidslaan) staan duizenden mensen om de bevrijders te verwelkomen. *Het Vrije Volk* schrijft in zijn avondeditie: 'Vrouwen huilden, mannen, sidderend van overwelldigende emotie, maakten gebaren, onmachtig om dit grote diepe gevoel te vertolken: Wij zijn vrij – vrij – vrij! De smaad is voorbij. Het leven belooft weer een blij toekomst, het brandend, verlangende uur der verlossing heeft geslagen. Deze Canadese jongens zijn de verzichtbaring van het vijf jaar zo gekoesterde bevrijdingsuur!'

NA / Fotocollectie Anefo

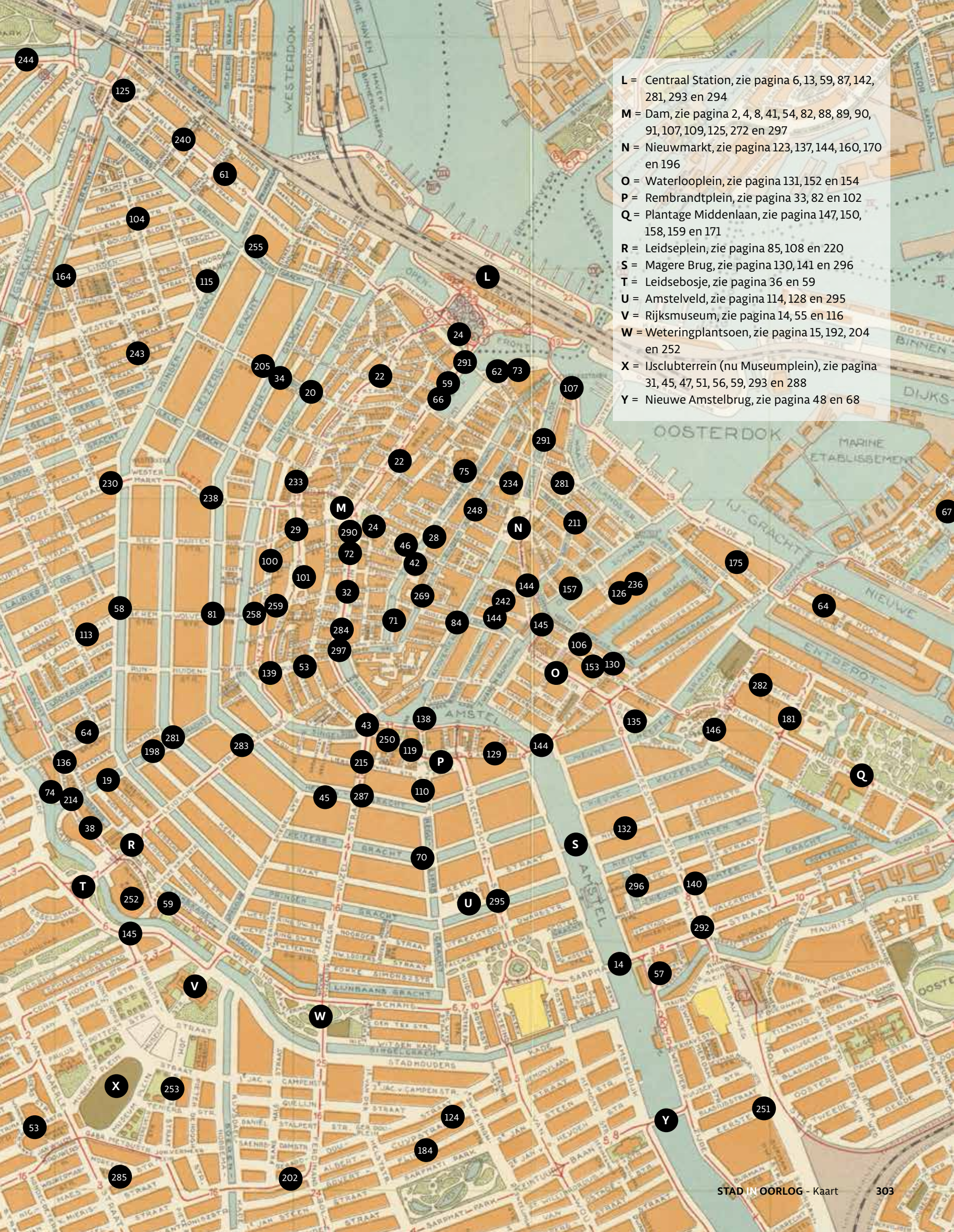
KAART

Kaart uit 1940, SAA, Collectie Atlas Kok

De cijfers op de kaart verwijzen naar de paginanummers in het boek.

- A** = Mercatorplein, zie pagina 10, 222 en 232
- B** = Kinkerstraat, zie pagina 23, 40, 208 en 270
- C** = Amstelveenseweg, zie pagina 246, 262 en 263
- D** = Emmaplein, zie pagina 7, 200 en 201
- E** = De Lairesestraat, zie pagina 118, 180, 193 en 245
- F** = Olympiaplein, zie pagina 93, 155 en 170
- G** = Berlagebrug, zie pagina 27, 253, 257 en 264
- H** = Amstellaan (nu Vrijheidslaan), zie pagina 265 en 268
- I** = Daniël Willinkplein (nu Victorieplein), zie pagina 16, 166 en 167
- J** = Stadionplein, zie pagina 85 en 227
- K** = Olympisch Stadion, zie pagina 17, 49, 68, 95 en 99

ZIE
DETAILKAART
RECHTS

- L** = Centraal Station, zie pagina 6, 13, 59, 87, 142, 281, 293 en 294
- M** = Dam, zie pagina 2, 4, 8, 41, 54, 82, 88, 89, 90, 91, 107, 109, 125, 272 en 297
- N** = Nieuwmarkt, zie pagina 123, 137, 144, 160, 170 en 196
- O** = Waterlooplein, zie pagina 131, 152 en 154
- P** = Rembrandtplein, zie pagina 33, 82 en 102
- Q** = Plantage Middenlaan, zie pagina 147, 150, 158, 159 en 171
- R** = Leidseplein, zie pagina 85, 108 en 220
- S** = Magere Brug, zie pagina 130, 141 en 296
- T** = Leidsebosje, zie pagina 36 en 59
- U** = Amstelveld, zie pagina 114, 128 en 295
- V** = Rijksmuseum, zie pagina 14, 55 en 116
- W** = Weteringplantsoen, zie pagina 15, 192, 204 en 252
- X** = IJclubterrein (nu Museumplein), zie pagina 31, 45, 47, 51, 56, 59, 293 en 288
- Y** = Nieuwe Amstelbrug, zie pagina 48 en 68

COLOFON

DANK

Bij de totstandkoming van dit boek zijn wij veel dank verschuldigd aan Eric Heijlselaar, Peter Kroesen, Erik Schmitz en Eric Slot, allen verbonden aan het Stadsarchief Amsterdam. Zij waren een grote steun bij het archiefonderzoek. Daarnaast konden we bij het lokaliseren van veel van de in het boek opgenomen foto's onophoudelijk een beroep doen op hun uitmuntende, gedetailleerde kennis van de geschiedenis van Amsterdam. Jon van der Maas, 'Amsterdam-WO2-kenner' bij uitstek, danken wij voor zijn adviezen en informatie. Dank komt Carolien Provaas toe voor het ter beschikking stellen van foto's uit het Nederlands Fotomuseum.

Een bijzonder woord van dank gaat voorts uit naar onze NIOD-collega's van het beeldarchief, Maria Somers en Harco Gijsbers, voor hun onmisbare, uiteenlopende ondersteuning in dit project.

Tot slot zijn wij stadsarchivaris Bert de Vries en zijn collega's Ludger Smit en Stefanie van Odenhoven erkentelijk dat zij naar aanleiding van dit boek de tentoonstelling *Stad in Oorlog* in het Stadsarchief Amsterdam, in samenwerking met het NIOD, mogelijk hebben gemaakt.

René Kok en Erik Somers

BBWO2

Foto's over de Tweede Wereldoorlog zijn te vinden op www.beeldbankwo2.nl. In deze online database zijn behalve de foto's van het NIOD, ook de oorlogsfoto's van dertig andere Nederlandse instellingen bijeengebracht.

BIJSCHRIFT FOTO-OMSLAG

Begin 1943. Een bloemenverkoper, een klant en een Duitse officier op de brug over de Keizersgracht in de Leidsestraat.

NF/ Charles Breijer

FOTO AUTEURS ACHTEROMSLAG:

Yoeri Somers, Stuurman Producties
(www.stuurmanproducties.nl)

AFKORTINGEN BRONVERMELDING:

Anefo	Algemeen Nederlandsch Fotobureau
ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
BBWO2	BBWO2
MAI	Maria Austria Instituut
NA	Nationaal Archief
NF	Nederlands Fotomuseum
NIOD	NIOD Instituut voor oorlogs- holocaust en genocidestudies
SAA	Stadsarchief Amsterdam

OVER DE AUTEURS

René Kok en Erik Somers zijn historici, auteurs van een groot aantal uitgaven over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en foto-historische publicaties. Beiden zijn verbonden aan het NIOD.

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

NIOD instituut voor oorlogs-, holocaust en genocidestudies
info@niod.knaw.nl
www.niod.knaw.nl

TEKST EN SAMENSTELLING

René Kok en Erik Somers

VORMGEVING

Lori Lenssinck, Voorheen De Toekomst

© 2017 WBOOKS / NIOD / DE AUTEURS

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden. Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2017.

ISBN 978 94 625 8191 3

NUR 689, 693

EERDER VERSCHENEN BIJ WBOOKS:

Het Grote 40-45 Boek (978 94 625 8171 5)
Het 40-45 Boek (978 90 400 8741 7)
De oorlog in kleur (978 94 6258005 3)
Arnhem 40-45 (978 94 625 8038 1)
Delft 40-45 (978 94 625 8096 5)
Den Haag 40-45 (978 94 625 8070 1)
Dordrecht 40-45 (978 94 625 8037 4)
Drenthe 40-45 (978 94 625 8049 7)
Groningen 40-45 (978 94 625 8081 7) – 2e druk
Kennemerland 40-45 (978 94 625 8144 9)
Leeuwarden 40-45 (978 94 625 8065 7)
Leiden 40-45 (978 94 625 8068 8)
Noord-Brabant 40-45 (978 94 625 8035 0)
Rivierenland 40-45 (978 94 625 812 7)
Rotterdam 40-45 (978 94 625 8001 5) – uitverk.
Twente 40-45 (978 94 625 8075 6)
Utrecht 40-45 (978 94 625 8066 4)
Zeeland 40-45 (978 94 625 8050 3)
Zwolle 40-45 (978 94 625 8036 7)

FOTOGESCHIEDENIS VAN AMSTERDAM IN BEZETTINGSTIJD

Amsterdam telde aan het begin van de Tweede Wereldoorlog met 800.000 ingezetenen bijna evenveel inwoners als nu. Een groot verschil is dat vrijwel alle Amsterdammers binnen de huidige stadsring woonden; met grote gezinnen, in veelal kleine woningen, dicht op elkaar. Er reden ruim 400 trams en 100 bussen door de stad. Ontelbare fietsers baanden zich een weg door het drukke verkeer. De stad hield tijdens de crisis van de jaren '30 vast aan ingesleten patronen en gewoontes. De Amsterdammer voelde zich beschermd in de vertrouwde, verzuilde samenleving. Op oorlog en bezetting was Amsterdam niet ingesteld.

Stad in oorlog. Amsterdam 1940-1945 in foto's is het eerste fotoboek over de hoofdstad tijdens de Duitse bezetting. Deze visuele geschiedenis geeft een indringend beeld van de stad in de jaren van onderdrukking, vervolging en terreur. De vervolging van 80.000 Joodse Amsterdammers heeft de stad voor altijd getekend. Het alledaagse leven, de samenwerking met de bezetter, de Hongerwinter en de bevrijding: hoe hebben de Amsterdammers deze bezettingsjaren beleefd? Dit boek geeft weer hoe de herinnering aan de oorlog in foto's wordt verbeeld.

René Kok en **Erik Somers** zijn historici, auteurs en samenstellers van een groot aantal uitgaven over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en fotohistorische publicaties.

NIOD

9 789462 581913

WWW.WBOOKS.COM